

پیشه کی

ئینسیکلۆپیدیا چییه؟

ئینسیکلۆپیدیا (Encyclopedia) پرسته و تهعبیرکی زمانی گریکیه، بووه به زاراوه، لهم وشانه پیکهاتوو «en+ kyklos+ paideia»، به کوردی مانای «له بابته رۆشنبیرییهوه» دهگهیهنتی. ئینسیکلۆپیدیا بلاوکه ره وهیه کی زانستییه، به پیی ئه لئوی ئه و بابته و دیارده و پاراگرافانه ی باسیان لیوه ده کرئ زانیاری گشتی به دهسته وه ده دا، ئه مانه به گویره ی به شه کانی زانیاری گشتی مرۆفایه تی ئه وه ی پیوه ندی به ههر میلله ت و نه ته وه به که وه به ریز ده کرین، وه کو ئینسیکلۆپیدیا ی ئه ده ب و میترو و جوگرافیا و گه وه پیاوان... تاد.

ئینسیکلۆپیدیا له رۆشنیری کوردیدا

(۱)

ئه وه ی من ئاگادارم وه کو یه کیک له وانه ی که مو زۆر کارم تیدا کردوه ئه وه یه له شهسته کانی سه ده ی بیسته مدا که قوتابی خویندنی بالا بووم له ئه وروپا له گه ل جه مال نه به ز و که مال فوئاد له یه کتری بینیمان باسی ئه وه مان کردوه پرۆژه یه ک دابننن بۆ ئاماده کردنی ئینسیکلۆپیدیا یه کی بچووکی کوردی، ئه و کاته له یه کتریه وه دوور بووین، هه ریه که مان له ولاتیکی ئه وروپا ده ژیا. پرپار ئه وه بوو هه رکه سه له لای خو به وه هه ندی له پاراگرافه کانی ئه و ئینسیکلۆپیدیا یه بنووسیتته وه. ئه و سێ که سه دانهر و سه ره رشتی

بیلۆگرافیا و ره خنه

ئینسیکلۆپیدیا ی گشتی

مارف خه زنده ار

(۱ - ۲)

کاره‌که‌یان ده‌کرد. هه‌موو قوتایبانی کورد له ئەورووپا به‌تایبه‌تی ئەوانه‌ی خۆتندنی بالا ئاگادار کرابوون ئەوه‌ی ئاره‌زووی هه‌بوایه‌ ده‌یتوانی به‌شداری تیدا بکات.

من به‌ش به‌حالی خۆم پرێک کارتم بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ی ئاماده‌کرد، له‌دوایییدا له‌گه‌ڵ کارتی ئاماده‌کردنی فه‌ره‌ه‌نگی کوردی - پرووسی تیکه‌ڵ بوون و له‌ ئه‌رشیفی به‌شی زمانی کوردی ئامۆژگای رۆژه‌لا‌تناسی ئەکادیمیە‌ی زانستی له‌ سانت پیترسبۆرگ (لینینگرادی ئەوسا) مانه‌وه. من له‌وه‌ دنیام جه‌مال نه‌به‌ز و که‌مال فوئادیش له‌م لایه‌نه‌وه‌ کۆششیان کردوه، به‌لام داخی گران له‌به‌ر هه‌ر هۆیه‌ک بێ، له‌سه‌رووی هه‌موویانه‌وه‌ هه‌ل‌گه‌یسانێ شۆرشێ ئەیلوول له‌کوردستانی عێراق ١٩٦١، ئەم پرۆژه‌ی زانستییه‌ سه‌ری نه‌گرت، له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا هه‌رچه‌نده‌ چاومان به‌یه‌کتری بکه‌وتایه‌ باسمان لێوه‌ ده‌کرد.

(٢)

له‌ ٢٨ی تشرینی دووه‌می ١٩٩٤ ئامۆژگای رۆژه‌لا‌تناسی ئەکادیمیە‌ی زانستی پرووسی له‌ مۆسکۆ له‌گه‌ڵ ئامۆژگای کوردی بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی له‌ به‌رلین کۆبوونه‌وه، رێکه‌وتنامه‌یه‌کیان مۆرکرد بۆ ژيانده‌وه‌ و پیتش‌خستنی کوردۆلۆژی. له‌ ٢ی تشرینی دووه‌می ١٩٩٥ هه‌ردوولا له‌ مۆسکۆ کۆبوونه‌وه‌ و پرێاریان دا کورته‌ ئینسیکلۆپیدیای کوردی ئاماده‌ بکه‌ن به‌زمانانی ئینگلیزی و کوردی و پرووسی. له‌سه‌ره‌تاوه‌ عیسمه‌ت شه‌ریف وانلی سه‌رۆکی لیژنه‌ی ئاماده‌کردنی ئینسیکلۆپیدیایه‌ بوو.

له‌ سالی ١٩٩٦ له‌لایه‌ن جه‌بار قاده‌وه‌ نامه‌ی تایبه‌تیم به‌ده‌ست گه‌یشت له‌ هۆله‌نده‌وه‌ بۆ هه‌ولێری نارده‌بوو له‌ بابه‌ت پرۆژه‌ی دانانی ئەم ئینسیکلۆپیدیایه‌. وه‌رامم بۆی نووسییه‌وه‌ له‌گه‌ڵ گه‌لیک تیبینی و پیتش‌نیاز. له‌ماوه‌ی به‌شداریم له‌ کۆنگره‌ی کوردناسی له‌ زانستگای سه‌ربه‌ستنی به‌رلین (٢٩-٣١ی مایسی ١٩٩٨) و مانه‌وه‌م له‌و ناوه‌ زیاتر له‌ دوو مانگ له‌نزیکه‌وه‌ ئاگاداری جموجۆلی زانستی لیژنه‌ی دانانی ئینسیکلۆپیدیایه‌ بووم به‌هۆی پیتوه‌ندیم له‌گه‌ڵ سه‌رۆکی لیژنه‌که‌ عیسمه‌ت شه‌ریف. ئەو له‌ شاری لۆزان له‌ سوپسه‌ ده‌ژیواو من له‌ به‌رلین بووم. ئیتر له‌به‌ر ئەوه‌ی من کاروبارم زۆر بوو، بۆم نه‌ده‌کرا بچم بۆ سوپسه‌را، ئەویش

له‌به‌ر ئەوه‌ی ته‌ندره‌ستی باش نه‌بوو، نه‌یده‌توانی بچ بۆ ئەلمانیا، بۆیه‌ پیتوه‌ندیان به‌هۆی ته‌له‌فۆن و نامه‌ و پۆسته‌خانه‌وه‌ بوو.

به‌نامه‌ و سه‌رچاوه‌ و که‌ره‌سته‌ی ئینسیکلۆپیدیایه‌ هه‌مووم به‌ ده‌ست گه‌یشت به‌زمانانی کوردی و ئینگلیزی. ئەوه‌ی پیتوسته‌ بگوتری قسه‌کردن و نامه‌مان هه‌میشه‌به‌ زمانی عه‌ره‌بی بووه، چونکه‌ وه‌کو ئاشکرایه‌ عیسمه‌ت شه‌ریف له‌کوردانی سووریا‌یه‌. من بۆ به‌ ئەنجام گه‌یاندنی ئەم پرۆژه‌ی زانستییه‌ کرابووم به‌ ئەندامی ده‌سته‌ی سه‌ره‌رشته‌ی ئینسیکلۆپیدیایه‌ و نوینه‌ری له‌کوردستانی عێراق.

نویشکی به‌نامه‌ی ئینسیکلۆپیدیایه‌ به‌م جۆره‌ بوو:

١- ژماره‌ی پاراگرافه‌کانی ناو ئینسیکلۆپیدیایه‌ (٢٠٥٢) بوو.

٢- ژماره‌ی زانا و پسپۆر له‌ کورد و بێگانه‌ ئەوانه‌ی ده‌سنیشان کرابوون بۆ گه‌یاندنی کاره‌که‌به‌ ئەنجام (٦٢) که‌س بوون.

ماوه‌یه‌ک پیتوه‌ندیم به‌ عیسمه‌ت شه‌ریفه‌وه‌ هه‌بوو. له‌ هه‌ولێریش لیژنه‌یه‌ک بۆ به‌رپتوه‌بردنی کاره‌که‌ دانرا بوو، به‌لام دوایی سه‌رقالی ئیش و کاری خۆتنده‌وار و رۆشنییری، زیاتریش هه‌لسوکه‌وتی سیاسی جموجۆلی

له لایه نه وه لیره و له نه وروپا سست کرد و پاشان له ناوچوو و بهم جوړه پروژه که نه گه یشته نه نجام.

کاری ئینسیکلۆپیدی به زمانی کوردی

به درێژایی سه دهی بیسته هم به گشتی سه رچاوه کوکراوه ته وه یو ئاماده کردنی دائیره توله عاریفی بچووک. له م بابه ته وه هه ندی به ره هم ده که ونه به رچاو، به لام هیچ به کتیکیان نه و مهرجانه ی له خو نه گرتوه که پتویسته له م جوړه کارانه دا رهنگیان دا بیته وه. خاوه نه کانیا ن په له یان کردوه، له جه وه هری کاره که نه گه یشتوون، نه وه ی بو به که م جار له سه ر کارت نووسیویانه، به بی لیکۆلینه وه و وردیو نه وه و راست کردنه وه چاپیان کردوه، له بهر نه وه نه م جوړه کارانه نرخیان له وه دایه ریگه خو ش ده که ن بو دانانی بهرنامه بو نووسینه وه ی ئینسیکلۆپیدیای کوردی که هه تا ئیستا نه نووسراوه ته وه. ئینسیکلۆپیدیای سه رچاوه یه که زانیاری راست و حه قیقی و بی لایه ن و موجه رده له بابه ت هه موو دیارده یه ک به دهسته وه ددها، ئینسیکلۆپیدیای بو هیچ جوړه سوژیکی نیشتمانی و قهومی، یان هیچ بوچوون و فیکریکی فه لسه فی، یان موناوه ره یه کی سیاسی و دیپلۆماسی، یان ته شقه له ی ریگری و تالان کردن مل که چ ناکات.

ئینسیکلۆپیدیای نه وه نییه بلتی: سو مه ری و میدیه کان کوردن، به لکو راستیه که نه وه یه بلتی کورد له نه وه ی سو مه ری و میدیه کانن، به لام زور خه لکی دیکه ش له وانن. ئینسیکلۆپیدیای نه وه نییه بلتی نووری سه عیدی و او لیکرا و پیاوی ئینگلیز بو، یان نه نوهر ساداتی خایه ن چوو به بو ئیسرائیل و له کنیست خوتبه ی داوه.

ئینسیکلۆپیدیای تو مارکراویکی بهرز و به ره سه نه، به گیانیکی زانستی راسته قینه و دوور له سوژی قهومی و بیری چینایه تی و چیژی رۆمانتیکی و ته ره فی فیکری و نهینی سیمبۆلی ده نوو سرتیه وه.

نه وه هه ولانه ی به کوردی دراوون بو نه م به سه سه زور و که م و ده چنه ناو ئینسیکلۆپیدیایه تا په به کی دیار له و مهرجانه وه دوورن که پتویسته له نووسینی ئینسیکلۆپیدیایا به روونی به رچاو بکه ون.

ئینسیکلۆپیدیای گشتی

دیاریه کی به نرخ

رۆژتیکی گه شی پر له سوژ و وه فابوو که (یاسین ساییر سالح) له سلیمانیه وه رووی کرده هه ولیر و ده ست و دیاری کتیبی «ئینسیکلۆپیدیای گشتی» بو. نه وی راستی بی گرتیه کی سایکۆلۆژی و ره شبینییه کم له لا دروست بو له نه نجامی خویندنه وه ی هه موو نه و کارانه ی ده چنه ناو ئینسیکلۆپیدیای و فره هنگی جیاوازی زانستی و زاراوه کان و زانیاریه جیاوازه کانی کو مه لایه تی و مرۆشایه تی. پتیه کی به هه ند م هه لنه گرت و ته نیا نه وه بو هه لگتیر و وه رگتیرم کرد بو نه وه ی ئاشنایه تی له گه لدا په یدا بکه م، نه و جا بیخه مه ناو کتیه کانه وه.

کتیب به قه واره زور گه و ره بو (۲۸×۲۰ سم)، (۱۹۲ ل)، هه ر لاپه ره ی دوو ستوون، هه ر ستوونی ۳۸-۳۹ دیر، له لایه ن ده سگای چاپ و بلا و کردنه وه ی سه رده مه وه له سلیمانیه له سالی ۲۰۰۵ دا بلا و کراوه ته وه.

سه ره تا به خویندنه وه، هه ندی له و پاراگرافانه م تا قی کرده وه که مه به ستم بوون. له مه دا گه شبینییه ک دل و دهروونی داگیر کردم. هه ستم به وه کرد نه م به ره مه مه هه ندی جیاوازه له و کارانه ی تانیستا له لایه ن رۆشنبیر و خوینده وارانیه کورد به نه نجام گه یانراون.

تیبینی و پشینیاز

(۱)

نه م ئینسیکلۆپیدیایه به گشتی به هه ناسه یه کی زانستیانه نووسراوه، به لام هه ندی جار هه ست ده کری خاوه نی بایه خی به ئیدیۆلۆژییه تی مارکسیزم و مه ده نییه تی ده سه لاتی سو قبه ت و رووسی ده ورا نی فه رمانه وایی پارتی کو مو نیست داوه (۱۹۱۷-۱۹۹۱). نه مه کاریکی خراب نییه، به لام پتویسته له نگه ر له گه ل لایه نه کانی دیکه رابگیری، واته نه و میلله تانه ی نه وروپا که له پیشکه و تندا له په ی میلله تی رووسن، یان له وانیش پیشکه و توتورن.

(۲)

بی لایه نی له گه لی پاراگرافی کاره که ده که ویتته به رچاو، نه مه کاریکی به جییه، به لام له گه ل نه وه شدا له بابه ت

کیشەى ئەرەمەنەوہ لەگەڵ دەولەتى توركى عوسمانى كە زۆر باس كراوہ دەبوو زانیاری لەسەرچاوەى مێژوویى بى لایەن و مەوزووعى وەرگیرى. بۆ ئەم مەبەستە سەرچاوەى ئەرەمەن خوێان و سۆقیەتیە کۆمۆنیستەکان بەبى لایەن ناژمێرین.

(۳)

لە ئینسیكلۆپیدیدا باس لە واقع و رووداو و دیاردە دەکری، وەکو هەیه و بوو، چاک، یان خراپ. باس لە هیوا و ویست و ئارەزووی کەسیتی ناکری، لەبەر ئەو پێویستە سەرچاوەى نووسینی پاراگرافەکان پەسەن و زانستی بى. لەم لایەنەوہ بۆ دانانی ئینسیكلۆپیدى کوردی ئەوہى پێوہندی بەکاروبارى جیھانییەوہ هەیه، واتە دەرەوہى کوردەواری پێویستە دوا چاپی ئینسیكلۆپیدى بەربتانى و لارووسى فرەنسى بى بەسەرچاوە. هەرچى ئینسیكلۆپیدىکانى عەرەب و تورک و عەجەمە، هەندى جار راستیان تیدا هەیه بۆ ئەو پاراگرافانەى پێوہندیان بەکۆمەلى خوێانەوہ هەیه، ئەگەرنا ئەوہى باسى کوردیان تیدا کەلکى ئەوہیان نییە بى بەسەرچاوە، چونکە بەگشتى بە چاوتى نزم تەماشای کورد کراوہ، هەرەبە کە لەو سەرچاوانە خاسیەتى خوێ هەیه. سەرچاوە فارسىیەکان لە دامەزراندنى دەولەتى سەفەویەوہ تائىستا بەرانەبەر بەکورد (پان ئىرانىزمى فارسىزم) بەکاردین. سەرچاوەکانى توركى عوسمانى باوہرپێکراون، بەلام ئەوہى توركى ئىستا کورد و کوردستانەکەى لای خوێشان پەفز دەکەن.

(۴)

حەرفە تايبەتیەکانى زمانى عەرەبى «ث ذ ص ض ط ظ» خراونەتە ناو ئەلفووبى کوردیەوہ. ئەمە کارىكى راست نییە. هەموو وشەى کوردى ئەگەر حەرفىكى لەم بابەتەى تیدا بى بە حەرفىكى دیکە (دەنگىكى دیکە) دەگۆرێ. لەبەر ئەوہیه حەرفەکانى «ث ص» دەبن بە (س)، «ذ ض ط» دەبن بە (ز)، «ط» دەبى بە (ت). لەکاتى لیکۆلینەوہ ئەگەر ئىلتىباسىک بى لەناو دوو کەوانەدا وشە عەرەبىیە کە دەنوسى، وەکو: «ئىسر = ئەسىر»، «ظاھر = زاھىر»، «طاھر = تاھىر»، «ذلیل = زەلیل».

(۵)

زارارەیهكى زۆر و زەبەندە لە ناوہوہیه بۆ بەرپۆتەبەرانى ولات بەکاردەھێنرین، بە تايبەتى لەسەردەمە کلاسیکیەکان و تائىستاش شوپنەواریان ماوہ، وەکو: مەلىک، ئەمىر، قەیسەر، سولتان، شا، ئىمپراتۆر و گەلێكى دیکە. لە ئینسیكلۆپیدیدا زاراوہى «شا» لەباتى زۆرەى ئەم زاراوانە بەکارھاتوہ، بەتايبەتى بەزۆریش بوو بە «مەلىک» ئەمە کارىکە لەراستیەوہ دوورە. پێویستە «شا» تەنیا بۆ بەرپۆتەبەرانى عەجەم و ئىران بەکاربھێنرێ. گوێ قوبولى ئەو ناکات لەباتى «مەلىک فەیسەل» بلى «شا فەیسەل» لەبەر ئەوہ با «شا» بۆ ئىرانىان و «مەلىک» بۆ عەرەب و ئەوانەى ئەوروپا بى. ئەگەر مەبەستى تەنیا ئەوہى «مەلىک» وشەى کى عەرەبىیە و پىمان خوێش نییە گوێ بىبىستى، وشەى «شا» ش کوردى نییە.

(۶)

ماوہیەکە لەرژنامەگەرى و راگەیانندن و نووسینی چوار کوردستانەکان وەکو زاراوہیەكى جوگرافى بەسەر ئاقارەکانى کوردستانى گەورەدا داہەش کراون. کوردستانى باکوور و باشوور و پۆژھەلات و پۆژئاوا کەوتوونەتە ناوہوہ. ئەمە کردەوہیەكى سیاسى تازە داھاتوہ بۆ ئەوہى خوینەرى کورد گوێ لە وشەکانى تورکى و عىراق و ئىران و سووریا نەبى. راستىیە کە ئەوہیه رەنگە لە هەندى حالەت بە تايبەتى لە لیکۆلینەوہى ئەدەب و مێژووی کولتور و پۆشنىرى بەکارھێنانى باکوور و باشوور راست بى، بەلام کوردستانى پۆژھەلات و پۆژئاوا لە هەموو حالەتیکدا بوونى نییە، هەرچى کوردستانى باکوور و باشووریشە لەبەر ئەوہى هەیه دەکرى لەجى خویدا بەکاربھێنرێ، بەلام لەگەڵ ئەوہشدا مەسەلەکە وانییە وەکو ئەو کەسانەى بۆ ئەو مانایەى مەبەستیانە بەکارى دین، چونکە ئەوان «کوردستانى باشوور» بۆ «کوردستانى عىراق» بەکاردین، کەچى بادىنان کە لەم کوردستانەدا بە خوێ لە هەموو روویە کى زمان و جوگرافیا و ئەتئوگرافیاوہ لەسەر کوردستانى باکوور حسیب دەکرى. هەرەوہا کوردستانى باشووریش تەنیا کوردستانى عىراق نییە بە سۆران و بابان و گەرمیان (کەرکووکى گەورە)، ناوچەکانى

موکریان و ئهردهلانی ئیترانبیش دهگریتهوه، له بهر ئهوه پیتوبسته به هوشیاری ئه زاراوانه به کاربهیتترین و تیکه ل و پیکه لئیه کتری نه کترین. ئه وهی له راگه یاندن و چاپه مه نی رۆژنامه گه ری به هه له به کارده هیتری ئاسته م و ناره وایه بگوتیریتته وه سه ر لاپه ره ی کتیبی زانستی و داهینانی ئه ده بی و هونه ری.

(۷)

له م کاره دا سیفه تی قه به و ئه ستووری وه کو: بهرز و گه وه و بلیمه ت و نه مر و شوپه سوار و شاعیری هه ره گه وه و بی هاوتا و هی دیکه به کارهیتراوه به تایبه تی بۆ که سانی کورد وه ک نیشمانه په روه ری و گیانی بهزی کوردا یه تی بۆ ئه و که سانه و بۆ خاوه نی ئینسیکلۆپیدیا. ئه م شیوازه به گشتی له کاری داهینانی ئه ده بی و هونه ری به کارده هیتری، له ئینسیکلۆپیدیا و لیکۆلینه وه ی زانستیدا به کارنا هیتری.

(۸)

له ناوه رۆکی ئه م کتیبه دا ژماره یه کی زۆر له ژن و پیاو ناویان به شاعیر هاتوه، هه ندیکیانم بیستوه، که سی وایان تیدایه شیعی له دوانیک تپه ر ناکات، هی تریان ناویان هه یه و شیعیان نییه، به گشتی ئه و که سانه گوم ناو. ئیتر نازانم ئه وانه ی ناوی هینان چاوی به شیعیان که وتوه، یان نا؟ جگه له وه سالی له دایک بوون و مردنیشیان نازانری. کاری ئینسیکلۆپیدیا ئه وه یه زانیاری پیتوبسته به خوتنه ر بکا که تووشی ناوی که سیک، یان رووداویک ده بی هیچی له نازانری.

(۹)

هه ندی که س به دریتی له سه ربان نووسراوه. بۆ به لگه ۲۳ دیر له ستوونیکدا بۆ مه هدی بازرگان نووسراوه، به لای منه وه له چوار پینج دیر زیاتر هه لئاگری. هه ندی جاری دیکه ش، له ژبانی گه وه پیاوان ئه و کارانه ی ناویانگیان پۆ ده رکروه خراونه ته پشت گوئی بۆ به لگه به هه ئه دین نووری ئه فسه ر (۱۸۹۷ - ۱۹۶۰) ده بوو ناوی کتیبه کانی بنووسری.

(۱۰)

له ئینسیکلۆپیدیا دا زانیارییه کی زۆر له بابته گه وه و که سانی پیروزی ئایینی یارسان (ئه هلی هه ق، کاکه بی، عه لی ئیلاهی) هاتوه. ژماره یه ک له ژن و پیاوان به شاعیر له قه له م دراو، پیتوبسته له سه رچاوه ی په سه ن و باوه ر پیتراوه وه وه ربه گیتین و عه قیده ی یارسانان وه کو ئاینیک ته ماشا بکری.

(۱۱)

پاراگرافه کانی تایبه ت به میتووی ژبان و به سه رهاتی که سه کان ناویان به پیتی له قه ب وه رگیاوه. ئه مه نه ریتیکی ئه ورووپایه له نووسیندا، به لام له لای ئیمه له بهر ئه وه ی له حاله تیکی زۆردا خه لکانی نازا و خوتنده وار و رۆشنبیر له قه بیان نییه. من وای به باش ده زانم، چۆن له لای خه لکی ناسراون و له نووسیندا هه ن، هه روا به خه لکی بناسرتین له قه بیان هه بی، یان نه بی، وه کو: ئه مین زه کی، توفیق وه بی، جه میل رۆژه یانی، عه لئه دین سه جادی، شاکر فه تاح، هه روه ها شاعیرانی کلاسیکیش به نازناویان به خه لکی بناسرتین، وه کو: خانی، نالی، حاجی قادر، پیره میترد، حه مدی، گۆران، دیلان...

(۱۲)

که م بایه خ به کوردناس و رۆژه ه لئا تناسه کان دراوه. پیتوبسته پاراگراف بۆ هه موو کوردناسه کان هه بی، ناوی هه موویان تۆمار بکری. باشتر ئه وه یه زانیاری له سه رچاوه ئه سلێیه کان وه ربه گیتین. زانیاری باوه ر پیتراو تارا ده یه ک له سه رچاوه عه ره بیه کاندا هه یه، به لام فارسیه کانیان له ناو شیعه گه ری و تورکییه کانی پاش دروست بوونی کۆماری تورکیا له ناشوقینیزی تۆرانی نوقوم بوون، له بهر ئه وه بۆ ئیمه جیتی باوه رین، ته نیسا ئه گه ر لیکۆله روه ی لای ئیمه شاره زایی له مه سه له که هه بی و به هوشیاری زانیارییه کان وه ربه گیتین.

(۱۳)

له کاره که دا ترانسکرپتی وشه و زاراوه کان (ئیملا و راست نووسین) پیتره وی هیچ جوړه ده ستووریک نه کراوه.

راست نووسینی هه موو ئیملاکان له کاره که دا رهنگی داوه ته وه: ئەلفوویی لاتینی زمانی کوردی و زمانی ئینگلیزی، ئەلفوویی لاتینی عهاله می که له رۆژه لاتنایدیدا بۆ هه موو زمانه کانی رۆژه لات له ئاسیا به کاری دین. له ئینسیکلۆپیدیای که دا پیره وی هیچ کامیکیان نه کراوه و شوینه واری هه موویان ده که ویتته به چاو. به لای منه وه له کاتی پتویستدا سیغه ی هه ر وشه یه که ئینگلیزی به که ی وه ربگیری. دیاره تیکستی کاره که به گشتی به زمانی کوردی ئەلفوویی عه ره بییه.

(۱۴)

بۆ هه ر پاراگرافیک ئینسیکلۆپیدیای، پینشین ژماره و قه واره ی نووسینه که، واته ژماره ی وشه کانی دیاری ده کرین، به پیتی پتویست و گرنگی پاراگرافه که بۆ خوینته ر و رۆشنگیری کورد.

(۱۵)

له م کاره دا هه ست به هه ناسه یه کی سۆزی قه وومی (کوردایه تی) سه رده م ده کری، ئەمه کاریکی خراپ نییه، به لام تۆ که باس له دیارده یه کی کۆن و دیرین، یان کلاسیکی ده که ی نابج به پیتی سۆزی قه وومی و فیکری کۆمه لایه تی و چه مکی فه لسه فه و نه ریت و ره وشتی سه رده م مه سه له که بۆ خوینته ر و خوینده واران به خه بته روو.

(۱۶)

بۆ ناماده کردنی ئەم جوژه کاره زانستییه نابج داوا له بنه ماله ی که سیکی بکری میترووی ژبانی بنووسنه وه بۆ ئەوه ی له کتیبیدا تۆماری کری. ئەگه ر له هه ندی حاله تدا پتویست بوو، نابج باوه ر به هه موو زانیاری به که بکری له م ژبانه یه دا هاتوه.

گه لێ جار نووسه ر و رۆژنامه نووسه کان ئەم رتگه یان گرتوه و باوه ریان به هه موو قسه یه که بووه که له ده می ئەم که سه انه هاتوه ته ده ره وه. هه ر بۆ به لگه یه کیکی گوتویه تی، له سه ده ی نۆزده یه م قوتابخانه ی روشدییه ی عوسمانی له هه ولیتر هه بووه، فالانه که سه له وی خویندوو یه تی. ئەمه راست نییه، له سه رده می فه رمانه وای عوسمانیان هیچ قوتابخانه یه کی میری له هه ولیتر نه بووه. یه کیکی دیکه ده لێ پیره میترد له

قوتابخانه نه یخویندوووه چونکه قوتابخانه له سه ده ی نۆزده یه م له سلیمانی نه بووه، که چی راستییه که ی ئەوه یه له سالی ۱۸۶۸ یه که مین قوتابخانه ی سه ره تایه میری له سلیمانی کراوه ته وه، له دوا ی سالیکی پیره میترد له سالی ۱۸۶۹ له دایک بووه. پاشان قوتابخانه ی سه ره تایه روشدییه ی عه سه که ری له سالی ۱۸۹۳ کراوه ته وه.

(۱۷)

ئینسیکلۆپیدیای گشتی وه ک کاریکی ره شنووس له پرۆژه ی دانانی ئەم جوژه به ره مه مه ده که ویتته به چاو م، بینگومان من وای ده بینم هه ر پاراگرافیکه که خراوه ته سه ر کارت یه که سه ر چاپ کراوه. ئەوه ی به رنامه ی زانستی ده یخوای بۆ ئەم چه شنه کارانه پتویسته بژار بکری، له به ر ئەوه بۆ چاپی دووه می ئینسیکلۆپیدیایه که، که پتویسته چاپی یه که م به لاه ده نیت، ده بی بژاریکی ورد بکری، پسپۆری شاره زای به پاراگرافه کاندای بچیتته وه.

هه ره وه ها ره چاوی ئەم تیبینیانه ی لای خواره وه بکری:

ا- ناماژه کردن به سه رچاوه کان.

ب- رازاندنه وه ی به وینه و نه خشه و هه موو که ره سه ته یه که که ده بیته هۆی روون کردنه وه ی هه ر مه سه له یه که، باشتر وایه چاپه که ره نگا وره نگ بی.

پ- قه واره ی پاراگراف به پیتی گرنگی ناوه رۆکه که ی بی بۆ خوینته ر و خوینده واری کورد.

ت- تیکه ل نه کردنی سۆز و خه یال و چیت و ئەندیشه ی که سیتی پتویستییه کی زانستی و حه قیقه ته، ئەمانه له گه ل ئەقل قسه ده که ن، له سۆزی نه ته وه یی و ئایینی و بیری چینه یه تی و موناوه ره ی سیاسی و دیپلۆماسییه وه دوورن. پتویسته کۆسمۆپۆلیتیزم ئەوه نده له ناوه وه بی زبان به ناسیۆنالیزم نه گه یه نی، هه رچی ئەننه رناسیۆنالیزمیسه پتویسته هه میسه حوزووری هه بی.

ج- کاره که له پیتش هه موو شتیکی ره نگدانه وه ی بوونی کورد وه کو نه ته وه یه که و کوردستان وه کو نیشتمانیک له رووی میتروو و جوگرافیا و ئەتنوگرافیا و مه ده نییه ت و هه موو لایه کانی دیکه ی ژبانه وه. ئینجا بایه خ به دراوسیکان بدری له عه ره ب و تورک و عه جه م و نازه ری و ئەرمه نی. ئەوجا ده ره وه ی ئەم ئاقارانه تا هه موو دنیا

ده‌گرتته‌وه. كه‌مه نه‌ته‌وايه‌تي و ئاييني و ئيتني ناو
كۆمه‌لى كوردستان نابى پشت گوى بخرى، كورده‌واريش
نابى له‌بهر بچى، ئەو كوردانه‌ى به‌كۆمه‌ل له‌ ده‌ره‌وى
كوردستان و شارانى جياوازى گيتى به‌كۆمه‌ل ده‌ژين.

خويان و خه‌لكى ديكه به‌كارى ديتن. سڤيه‌ميان كوردى
ناوچه‌كانى قه‌فقاس به‌كارى ديتن. من واى به‌ باش ده‌زانم
له‌نووسيني كورديدا «يه‌ريشان» به‌كارى.

(۵)

ئەو شارەى كه‌وتووته سه‌ر لاي باكوورى زه‌رياي
قه‌زوين له‌و جڤيه‌ى رووبارى فۆلگا ده‌رژتته ناو زه‌ريا، له
ئينسيكلۆپيديا ناوى به «ئاستراخان» هاتوو. ئەم شاره
له‌كۆنه‌وه له‌ناو كورده‌واريدا به «ئه‌شته‌رخان» ناوده‌برئ.
باب و باپيرانمان عيباره‌تى «سه‌ماوه‌رى ئه‌شته‌رخان» يان
له‌سه‌ر زار بووه. هه‌ندى كاروانچى كورد له‌ سه‌ده‌ى
نۆزده‌يه‌م و سه‌ره‌تاي سه‌ده‌ى بيسته‌مه‌دا بۆ ئالوتيرى
بازرگاني گه‌يشتوونه‌ته ئه‌شته‌رخان.

(۶)

«نه‌ينه‌وا» وه‌ك زاراوه‌يه‌ك بۆ ناوچه‌ى شارى مووسل و
سه‌رده‌مى كۆنى ئاشوورببكه‌كان به‌كارده‌هيتن بۆ تايبه‌تى له
زانستى ئه‌ركيۆلۆژى (شوينه‌وار) دا، ئەمه ته‌نيا له‌لاى
ئيمه‌ نييه، به‌لكو هه‌ندى له‌ نووسه‌ره عه‌ره‌به‌كانيش
به‌كارى ديتن. به‌راستى ئەم سيغه‌يه به‌شيوه‌ى «نه‌ينه‌وا»
هه‌له‌يه، راستييه‌كه‌ى «نينه‌وا» يه، پيويسته نووسه‌ر و
رۆشنيير و خوينده‌وارى ئيمه به‌م شيوه‌يه بينوسن.

(۷)

«مۆزه‌خانه» له ئينسيكلۆپيديا و نووسيني كوردى
به‌گشتى هه‌له‌يه‌كى گه‌وره‌يه به‌ راست گه‌راوه‌ته‌وه.
ئەسله‌كه‌ى «مۆزه» يه. من زۆر له‌سه‌رى نارۆم، چونكه
زياتر له‌ جارێك له‌ سه‌ريم نووسيوه و كه‌س گوتى لى
نه‌گرتووم. نويشكى مه‌سه‌له‌كه ئه‌وه‌يه «مۆزه» وشه‌يه‌كى
گرېكى و لاتينييه، به‌ماناي په‌رستگا (المعبد) هاتوو.
واته ناوى جڤگه‌يه. له‌گه‌لێك له‌ زمانانى گيتى به‌شيوه‌ى
«مۆزه، مووزئ، ميوزم و هى ديكه» به‌كارهاتوو.
ته‌نانه‌ت له‌زمانى هاوسپيكانمان به‌تايبه‌تى تورك و عه‌جه‌م
هه‌ر به‌شيوه‌ى «مۆزه» ده‌نووسئ. جا نازانم له‌زمانى
كوردى بۆ چ بووه به «مۆزه‌خانه»! ده‌بى ئاگادارى ئه‌وه‌ش
بين «مۆزه» خۆى ماناي جڤگه ده‌گه‌يه‌نى، «خانه» ش له
كورديدا به‌ماناي جڤگه‌هاتوو. چون ده‌بى له‌ وشه‌يه‌كدا
دوو ناوى جڤگه (اسم مكان) كۆبڤيسته‌وه، تكايه واز له

راست كردنه‌وى هه‌ندى زاراوه

بۆ چاپى دوومه‌ى ئەم ئينسيكلۆپيديا به‌ پيويسته به
وردى گه‌لێك له‌ زاراوه و ناوى پاراگرافه‌كان به‌شيوه‌يه‌ك
راست بكرتته‌وه وه‌كو هه‌يه، يان وه‌كو له‌زمانى كورديدا
باوه. له‌م ماوه‌يه‌دا ناكري ئاماژه به‌ هه‌موو ئەو وشانه
بكرئ، به‌لكو بۆ نمونه ته‌نيا باس له هه‌ندى‌كيان ده‌كرئ.

(۱)

ولاتانى ئه‌رمينيا و جورجيا به‌م شيوه‌يه و به‌شيوه‌ى
ديكه له‌ناو خه‌لكى رووى ئەم زه‌وييه به‌كارده‌هيتن،
به‌لام له‌كورديدا له‌ قسه‌كردن و نووسيندا پيويسته
زاراوه‌ى «ئه‌رمه‌نستان» و «گورجستان» به‌كاربه‌هيتن.

(۲)

«ئه‌رميتاج» كۆشك و باله‌خانه‌ى زستانه‌يه له‌ شارى
سانت پيترسبورگ له‌رووسيا. ئەم سيغه‌يه له‌زمانى
عه‌ره‌بى و هه‌ندى زمانانى ديكه به‌كارهيتنراوه. به‌كوردى
«ئه‌رميتاژ» ه، له‌بهر ئه‌وه‌ى عه‌ره‌ب حه‌رفى «ژ» يان نبببب،
له‌باتى ئەو به «ج» ي ده‌نووسن.

(۳)

له‌ كاره‌كه‌دا له‌باتى «سۆفقيه‌ت» (شۆره‌وى)
به‌كارهيتنراوه، راستييه‌كه ئه‌وه‌يه خاوه‌نى ده‌سه‌لاته‌كه
خۆى واته رووس و خه‌لكى هه‌موو گيتى «سۆفقيه‌ت» يان
به‌كارهيتناوه، ته‌نيا فارس (شۆره‌وى) يان به‌كارهيتناوه. بۆ
چ لاسايى ئەوان بكرتته‌وه، ده‌ترسم وا بزائري سۆفقيه‌ت
عه‌ره‌ببببب و شۆره‌وى كوردبببب!

(۴)

ناوى پايته‌ختى ئه‌رمه‌نستان به‌ سى سيغه‌كه‌وتووته
ناوه‌وه «ئه‌ريشان، يه‌ريشان، ره‌وان» يه‌كه‌ميان خه‌لكى
به‌كارى ديتن، به‌تايبه‌تى له‌سه‌رچاوه‌ كلاسكييه‌كانى
ميژووى ئيسلام به‌زمانى عه‌ره‌بى. دووه‌ميان ئه‌رمه‌ن

«مۆزه‌خانه» بېن و «مۆزه» به‌کاربېن.

بۆر جوازبېه‌کان، «پارتیبېه‌کاربه‌ده‌سته‌کان».

(۸)

بۆر کردنی هه‌ندی له پاراگرافه‌کانی

ئینسیکلۆپیدیای گشتی

هه‌موو کتیبه‌که‌م خۆتنده‌وه، زیاتر بایه‌خه‌م به‌و پاراگرافانه‌دا که پیتوه‌ندیان به‌کوردده‌وه هه‌یه. زۆربه‌ی ئه‌و پاراگرافانه‌ پیتوبسته‌ بۆر بکرتین، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌له‌کانیان راست بکرتنه‌وه. ئه‌وه‌ی دهره‌وه‌ی کوردده‌واربېه ئه‌ویش پیتوبسته‌ بۆر بکرتی ورد بکرتی و سه‌رچاوه‌ی باوه‌ر پیتکراو بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ به‌کاربه‌یتن. هه‌ر ئه‌و پاراگرافانه‌یه‌ که پیتوه‌ندیان به‌ کورد و کوردستانه‌وه هه‌یه بۆ نمونه‌ له‌م ماوه‌یه‌دا هه‌ندیکیان عه‌رزى خاوه‌نى «ئینسیکلۆپیدیای گشتی» یاسین سابیر سالخ و هه‌موو خۆتینه‌ر و خۆتنده‌واری کورد ده‌که‌م. ئه‌مه‌ نمونه‌یه‌ ئه‌گه‌ر هه‌مووم بنووسیا به‌ ده‌بووبه‌ نامیلکه‌یه‌ک، یان کتیبیک. تیبینی و پیتوبسته‌کانی من مه‌رج نبیه‌ هه‌موویان بچه‌ ناو ئینسیکلۆپیدیایه‌وه، به‌لکه‌و راست کردنه‌وه و زیادکردنی زانیارییه‌که‌ پیتوبسته‌ی هه‌موو خۆتینه‌ر و خۆتنده‌وار و رۆشنبیرتیکى کوردده‌.

(۱)

ل ۱۰ «ئاشوریه‌کان»: راست «ئاسووری» به. ئه‌مانه‌ که‌مه‌ نه‌ته‌وايه‌تیبه‌کن له‌ ناوچه‌ی هه‌کاری «کوردستانی تورکیا» و ناوچه‌ی ورمی (کوردستانی ئێران) ده‌ژین. له‌میتروودا ناویان به‌شیتوه‌ی «ئاسووری (ئاشووری) هاتوه‌». کورد ته‌یاربیا پت ده‌لین. له‌م دواییه‌دا ناوی خۆیان گۆربوه و کوردویانه‌ به‌ «ئاشووری»، چونکه‌ ده‌پانه‌وئ خه‌لکی به‌نه‌وه‌ی ئاشوریه‌کانی کۆن حسیبیان بکه‌ن. هه‌رچۆنیک بێ ئه‌م ئاسووریه‌ تازانه‌ له‌ نووسین و فه‌ره‌نگ و ئینسیکلۆپیدیای هه‌موو گیتی ناویان هه‌ر به‌ «ئاسووری» ده‌هیتن، چونکه‌ هه‌یچ نه‌ته‌وه‌یه‌ک له‌ گیتیدا نبیه‌ ناوی ئیستای له‌ ده‌وربه‌ری هه‌زار و پیتسه‌ده‌ سال زیاتر بێ، ئه‌مانه‌ له‌ ئه‌نجامی جه‌نگی به‌که‌می گیتی و دوای جه‌نگ ده‌ریه‌ده‌ریون. ئینگیلیز له‌ کاتی دروست بوونی ده‌وله‌تی عیراقد له‌شکری لیقی لێ دروست کردن. عه‌سکه‌ری ئه‌م له‌شکره‌ ده‌وریان له‌ دامرکانده‌وه‌ی راپه‌ربنه‌کانی شیخ مه‌حموددا هه‌بووه‌.

ته‌نیا له‌ ئینسیکلۆپیدیادا نا، به‌لکه‌و له‌ هه‌موو راکه‌یاندن و رۆژنامه‌گه‌ری کوردی رۆژانه‌ وشه‌ی «پارت» به‌هه‌له‌ وه‌ک زاراوه‌یه‌کی سیاسی به‌کارده‌هیتن. له‌ جاریک زیاتر له‌سه‌ر ئه‌م وشه‌ فه‌ره‌نگی و زاراوه‌بېه‌م نووسیه‌وه، به‌لام که‌س گوتی لێ نه‌گرتوم.

به‌کورتی مه‌سه‌له‌که‌ به‌م جۆره‌یه‌، ئه‌م وشه‌یه‌ له‌ به‌شیکى زۆر له‌ زمانانی گیتیدا به‌کارده‌هیتن. به‌کاره‌ینانی له‌م زمانانه‌دا به‌م جۆره‌یه‌: له‌ لاتینی کۆن «partis»، له‌ فه‌ره‌نسی «parti»، له‌ ئه‌لمانی «partei»، له‌ ئینگیلیزی «party»، له‌ رووسی «partia».

ئه‌م وشه‌یه‌ گه‌لێ مانای فه‌ره‌نگی و زاراوه‌بېه‌ هه‌یه‌ له‌ باوترینیان به‌مانای «به‌ش» و «کۆمه‌لێک خه‌لک» هاتوه‌. به‌م پتیه‌ وشه‌که‌ له‌ هه‌موو ئه‌و زمانانه‌ی به‌کاری ده‌هیتن «پارتی» به‌ و «پارت» نبیه‌. که‌چی لای ئیمه‌ وشه‌که‌ ده‌سکاری کراوه‌ و بووه‌ به‌ «پارت» و به‌هه‌له‌ به‌کارده‌هیتن.

به‌لای ئیمه‌وه‌ ئه‌م هه‌له‌یه‌ له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه‌ دروست بووه‌ له‌و کاته‌ی «پارتی دیمۆکراتی کورد»= پارتی دیمۆکراتی کوردستان» ۱۹۴۶ دامه‌زراوه‌. ئه‌م حیزبه‌ وشه‌ی «پارتی» به‌کاره‌ینا. رسته‌که‌ به‌شیتوه‌ی «پارتی دیمۆکراتی کوردستان» که‌وته‌ ناوه‌وه‌. رسته‌که‌ له‌رووی رێزمانه‌وه‌ راست و دروسته‌، به‌ ئیعتباری ئه‌وه‌ی دوو «ی» ئیزافه‌ی تیدا به‌، به‌کیتکیان له‌ «پارتی» ئه‌وی دیکه‌یان له‌ «دیمۆکراتی» هه‌له‌که‌له‌وه‌ په‌یدا بوو «ی» ئیزافه‌ی به‌که‌م «ی» وشه‌ی پارتی ده‌خوا. له‌ نووسین و ته‌له‌فوزدا ئه‌وه‌ی ده‌ینوسین «پارتی دیمۆکراتی کوردستان» هه‌له‌ی تیدا نبیه‌، چونکه‌ له‌ راستیدا رسته‌که‌ به‌م جۆره‌یه‌ «پارتی دیمۆکراتی کوردستان» له‌به‌ر ئه‌وه‌ لای خه‌لکی «ی» وشه‌ی پارتی ده‌خوا. له‌ خه‌لکه‌که‌ وا ده‌زانن وشه‌که‌ «پارت» ه، بۆیه‌ ئه‌وانه‌ی حزبین، له‌ هه‌ر حزبیکی بن، پیتوبسته‌ بلتین «پارتیه‌که‌مان» نه‌ک «پارته‌که‌مان». هه‌روه‌ها له‌ نووسیندا هه‌موو لایه‌ک ده‌لین «پارته‌ بچوکه‌کان»، «پارته‌ بۆر جوازبېه‌کان»، «پارته‌ کاربه‌ده‌سته‌کان» ده‌بێ بگوتن «پارتیه‌ بچوکه‌کان»، «پارتیه‌

(۲)

نوسینانهیه له مهیدانی کوردناسیدا هیناویه تییه بهرهم، کهچی له ئینسیکلۆپیدیای گشتیدا باسی لیتوه نهکراوه. ههروهها دهبوو باسی کوشتاری نهرمن نهکری، چونکه ئهمه مهسهلهیه که کراوته بنیشتته خوشه ی سیاسهت، باشتهر وایه له دهروه ی روشنبیری و خوتندهواریدا باسی لیتوه بکری.

ل ۱۰۸ - ۱۶۶: ئایینی ئههلی ههق (یارسان، کاکهیی، عهلی ئیلاهی) و ههموو ئهولیا و گهوره پیرۆزهکانیان به باباخۆشین و سولتان ئیسحاق (سههاک) و بابا یادگار و ئهوانی دیکهوه له ههه کۆتیهکی ئینسیکلۆپیدیا که دا هاتبن پتوبسته دانهر به وردی بهسهه ئهم پاراگرافانه دا بچیتتهوه. ئهوه ی لهنوسینهکانی لهم بابتهوه دهردهکهوی و دانراوه وهکو بلتی یارسان ئایینزایهکی ئیسلامییه، بهلام له حهقیقه تدا ئایینیکی سههههخۆیه، فهلسه ی دهگه ریتتهوه لای مرۆقی یه کهم (ئادهم) که له رۆحی خودا دروست بووه و پشتاویشت هاتووته خوارهوه تا له دوای ئیسلام و عهلی کوری ئه بووتالیب ئایینه که بووه بهه ی کورد و ههتا ئیستا ماوه و ئه دهه بیکی ئایینی رهنگینی دروست کردوه به دیالیکتی گۆرانی زمانی کوردی که کۆنترین دیالیکتی زمانی کوردییه تا ئیستا شیعه ری بهرزی هونه ری پێ هۆنراوتهوه.

(۵)

ل ۲۳۴ بلن دهیده ری (۱۹۲۶-۱۹۹۶): نووسراوه له سلیمانی له دایک بووه، راستییه که ی ئه وه یه له ههولیر له دایک بووه. له و کاته ی له بیستهکانی سه ده ی بیسته م له دوای دامه زرانندی دهولته تی عیراق و ریکخستنی ئوردووی سوپا بۆ یه که مین جار له میژووی کۆن و نوێ ههولیر باوکی بلن ده له و ئوردووه دا ئه فسه ره بوو. به مندالی کوردی زانیوه، به لام له ماله وه به عه ره بی قسه بیان کردوه، که به ته مهن گه وه بووه له به ره ئه وه ی مه شقی ئه و زمانه ی نه بووه له بیری چووه ته وه. له ناوه راستی سه ده ی بیسته م که له به غدا چاومان به یه کتری ده که وت به عه ره بی قسه مان ده کرد.

(۳)

ل ۲۲۳ کۆمه له ی برایه تی (۱۹۳۷ - ۱۹۴۴): ئه و کۆمه له یه بلاو کراوه ی نه بووه، شوینه واری دیار نییه. و نووسراوه گۆیا پیره و دروشمی تاییه تی هه بووه، به لام له ناوچوون و نه ماون، ئه گه ره له سه ره ئه و باوه ره ن ئه م پاشماوانه ی بووه پتوبسته هه ول بدری و بدۆزینه وه. ده کری ئه وانه ی له و سه رده مه دا له ژباندا بوون و چاویان به م پاشماوانه که وتوه، وه سفیان بکه ن و نووسه ره و هونه روه ره کان جارێکی تر به هیلکاری دروستیان بکه نه وه.

(۶)

ل ۲۱۴ بوش جۆرج (۱۹۲۴-...): ئه مه جۆرج بوشی باوکه، نه ده بوو باسی لیتوه بکری، چونکه له سه رۆکه گه وه و ناو دارهکانی ولاته یه که گرتووهکانی ئه مه ریکای وه کو جۆرج واشینتۆن و ئه براهام لینکۆلن نییه. له و حاله ته دا ناوی ده نووسری ئه گه ره له ئینسیکلۆپیدیای گشتیدا پاراگراف بۆ هه موو سه رۆکهکانی ئه و ولاته ته رخان بکری.

ئهم پاراگرافه ده بوو وه ک هه والیک یه ک دوو دیر بی، چونکه له و سالانه دا به ده بیان ریکخراوی له م جۆره نه وه کو ته نیا له لایه ن خه لکی به ته مه نه وه دروست ده کران، به لکو قوتابیانی پۆلی پینجه م و شه شه می سه ره تایبی و قوتابیانی قوتابخانهکانی ناوهنجی له نیوان خۆیاندا ریکخراوی له م بابته بیان دروست ده کرد.

(۷)

ل ۲۴۶ عه نابه: شاریکه له رۆژه لاتنی جه زائیر له سه ره زه ربای سپی ناوه راست، ناوی کۆنی «بۆن، یان بۆنه» یه نه ک «بوونه». پاشان له جه به ل تاریقی شه وه نزیک نییه، که وتووه ته رۆژه لاتنی ولات له نزیک توونس.

(۸)

ل ۲۵۷ بیته ره مه کسیمیلیان: رۆژه لاتناسی ئه لمان ده بوو سالانی له دایک بوون و مردنی بنووسرین، هه روه ها کاره زانستییهکانی له مهیدانی کوردناسیدا.

(۴)

له ۱۲۶ یوسف ئه یگارۆقیچ ئۆربیلی (۱۸۸۷ - ۱۹۶۱): ئه وه ی گرنگه له ژبانی ئه م زانایه ئه و کتیب و

(۹)

ل ۳۴۵ تولا: شارتيکه له رووسيا. دهبوو ناماژه به ديارترين پيشه سازي هم شاره بکړي که دروست کړني سه ماوهره، چاکترين سه ماوهری رووسيا نه وه يه له شاره دروست ده کړي و له هم مو گيتي دهنگيدا داوه ته وه. ناوی «سه ماوهر»، يان به رووسی «سامه فار» ته عبيريکی زماڼی رووسیبه به مانای (خوی ده کولې).

(۱۰)

ل ۳۴۶ شاری تووزخورماتوو و ل ۴۸۲ شاری دوويز: هم دوو ناوه دانيه به يه کيک دانراون، له راستيدا دوو ناوه دانی جياوازن، يه که ميان له باشووری که رکوکوکه و دووه ميان «دبس» يشی پي ده لپن له باشووری روژتاوايه تي.

(۱۱)

ل ۳۵۰ توفيق وهی: نووسراوه کورې «وهی» يه. هم له قه بيه تي، ناوی باوکی معرووفه. نه وهی له بابته خوتنديه وه نووسراوه هل له تيده هيه. قوتابخانه ی روشدييه سهره تايي له سلیمانې و روشدييه ناوه ندي له به غدا و کولپيژي نه رکانی جهنگی له نهسته مبول ته واو کر دووه.

(۱۲)

ل ۳۶۶ جاف: نووسراوه گه وره ترين هوژی کورده، راستتر نه وه يه کيکه له هوژه گه وره کانی کورد. بو هم مانايه زياتر «يه کيتي عشايره» به کار ده پيژي.

(۱۳)

ل ۳۶۹ جاهيدي (۱۹۱۸-...) نازناوی شيعری بورهان هولپيژي «جاهيد» ه، نهک (جاهيدي). ده بو ميژووی کوچی دوايشی تو مار بکړي.

(۱۴)

ل ۳۷۳ جهلی (۱۸۳۴-۱۹۰۸): له ميژووی ژيانيدا هاتووه له سالی ۱۸۷۲ چوه بو حه ج، له سه فه رده نالی له گه ل بووه. هم جی گومانه. نالی له وکاته دا له ژياندا نه بووه، نه زانياريه له م بابته وه

له به رده ستدايه نه وه ده گه يه ني له ناوه راستی سه ده ی نوزده يه م (۱۸۵۰-۱۸۵۲) نالی چوه بو حه ج، که گه راوه ته وه شام رووی کر دووه ته نهسته مبول و به هو ی نه حمه د پاشای بابانه وه هه والی نالی گه يشتووه ته خو دزکوی قونسولی رووسيا له پاریس. نيتر هه والی ژيانی نه و سې چوار ساله ی دوايي ناليس له ناوه وه نييه تا له سالی ۱۸۵۶ له نهسته مبول کوچی دوايي کر دووه. نه و سه رچاوه يه ی ژيانی نالی گه يان دووه ته نه و ساله گومانی لي ده کړي، مه به ست ته نيا نه وه بوو بنه مال له جهلی بلين مه لا عه بدوللا له گه ل نالی چوه ته حه ج. نيتمه عه ودالی نه وه ين له و چوار پينج ساله ی دوايي ژيانی نالی (۱۸۵۲-۱۸۵۶) تر ووسکه يه ک زانياری له باره ی ژيانيه وه له ولاتی شام و نهسته مبول بدوزينه وه، به لام نيتمه سه رسامين هيچمان به ده ست نه که وتووه. نه دی نه گه ر سالی ۱۸۷۲ سالی چونه حه جی بي، بو کراوه به سالی مردنی! دياره پاش نه و ساله ش ماوه يه ک له ژياندا بووه. نيتمه نه گه ر چوار پينج سال سه رسامی کر دپين و ناگاداری ژيانی نالی نه بين نه و يازده - دوازه ساله ی دوايي ژيانی تاريخستانيکی بو خوی له ژيانی نالی دروست کر دووه، هم مه و هر مه سه له يه ک گومانی تييدا بي ناچيسته ناو فه رهنگی زمان و نيسی کلژييداوه.

(۱۵)

ل ۳۸۰ جه واهيري: زياد له پيويست گه وره کراوه، هم جوړه شيوازه بو هه لسه نگان دن ده ست ددها، له نيسی کلژييدا به کارناهي نري. پاشان جه واهيري له نه حمه د شوقي و حافظ نيبراهيم و معرووف په سافی و جه ميل سدقی زه هاوی شاعير تر نه بوو. کلاوه که ی سه ری به موباله غه وه بووه به ره مزی دلسوژی شاعير به رانه ر به کورد. له پيش هم مو شتيک کلاوه که کوردي نييه. کلاوی ميلله تي تو زيه گی ناسیای ناوه راسته. به کاره ينانی له لايه ن جه واهيري به وه حیکايه تي خوی هيه، نيتره جی باس کردي نييه و هيچ پتوهنديه کی به کورده وه نييه. چنه د کلاویکی له م بابته له رووسيا پيشکيشی کرابوو. له قه راغی يه کيک له و کلاوانه وشه ی «کورده ستان» ی نووسی بوو. ته نيا يه ک، يان دوو ويته ی هه بوو هم کلاوه ی له سر نابوو، نه وانی ديکه به

وینەى تر نهخشینرا بوون. وینەى جه واهیری بهم کلاوهوه ته نیا لای ئیمه بلاوده کرایهوه و ته نیا له لای ئیمهش، یان جیه کی کوردی لێ بوايه له سهری دهنا. جگه له وه هه ندى له چاپه کانی دیوانی به تاییسه تی دوا چاپی ئه وهی من بیزانم ئه و شیعری بۆ کوردی گوتوه لیبی ده رهینراوه. جه واهیری عه ره بیزان و شاعیریکی گه و ره ی عه ره ب بوو، به لام سوژی بۆ ئه م نه ته وه یه که م بوو. ئه و شیعری که گۆبا بۆ کوردی گوتوه که گۆبا «دنیا هه مووی شه ق و په ق ده بی، به لام نه ته وه نارووخی». له هه لۆسته تی کدا گوتویه تی ئه م شیعری بۆ کورد داناه، له کاتیکی دیکه دا وای پیشان داوه که بۆ خه باتی فه له ستینیان هۆنیویه تی به وه.

(۱۶)

ل ۳۸۱ مه حموود جه وده ت (۱۸۸۹ - ۱۹۳۷):
 کوردیزان و نووسهر و وه رگیتیکی کوردی باش بوو. له ئینسیکلۆپیدیا نووسراوه له ئاوخنکاوه. راستییه که ی ئه وه یه له سیداره دراوه، هۆی ئه مه سیاسی نه بووه، به لکو نویشکی مه سه له که ئه وه یه ده مه قالیی له گه ل کار به ده ستیکی میری بووه، له ئه نجامدا مه حموود جه وده تی ئیه انه کردووه، ئه ویش به ده مانچه کار به ده سته که ی کوشتووه و تۆله ی خۆی لێ کردووه ته وه، له سه ر ئه م کرده وه یه له سیداره دراوه. هاوړتی (گۆران) بووه و ماته منامه ی بۆ نووسیوه.

(۱۷)

ل ۴۰۲ چالديران: ئامازه به وه بکری له و شه ره دا له سالی ۱۵۱۴ بۆ یه که مین جار خاکی کوردستان له نیوان ده ولته تی عوسمانی سوننی و سه فه وی شیعی دابه ش کرا، ئه مه کاریکی گه و ره ی کرده سه ر ناهه مواری دواړۆژی میلله تی کورد. ئه م شه ره له میژووی ئه و میلله ته دا گرنگ بوو، پتیوسته له م پاراگرافه دا زانیاری زۆر به خریته روو و له سه رچاوه ی زانستی و بی لایه نه وه وه ریگیری.

(۱۸)

ل ۴۱۴ حاجی جندی: ئه م نووسه ره زانای ئه کادیی به دیه ن بوو له ناو کوردانی قه فقاسی رووسییا. هه له ی زۆر له م پاراگرافه دا هه یه، پتیوسته زانیاری له م بابه ته وه له سه رچاوه ی زانستی و باوه ریپیکراوه وه وه ریگیری.